

BARTHA LAJOS*

Egy magyarországi obszervatórium pusztulása

A magyar szabadságharc egyik szomorú vesztesége a Pest-budai Királyi Tudomány Egyetem gellérthegyi csillagvizsgálójának – az „Urania”-nak – pusztulása volt Buda várának visszavívásakor, 1849 májusában. A magyar és osztrák ágyúk tűzpárbajában súlyos károkat szenvedett intézet soha sem épült újjá, helyén a Habsburg kormányzat a Citadella erődjét építette fel. Ettől kezdve kerek fél évszázadon át nem volt Magyarországon korszerű állami csillagvizsgáló; a fiatal magyar tudós nemzedék egy emberöltőn át csak külföldön ismerhette meg a gyakorlati asztronómiát.

Talán ez a sajnálatos tény is hozzájárult ahhoz, hogy a Gellért-hegyi csillagvizsgáló „végzetével” több tanulmány is foglalkozott, felvetve a kérdést, felelős-e valaki is a csillagászati intézmény megszűnéséért.^{1, 2, 3, 4, 5} Bár a kérdés „akadémikus” – hiszen megváltoztathatatlan tényről van szó – a korábbi szerzők érzelmi vagy politikai elfogultsága indokolja a történetek ismételt tárgyalását; egyúttal érdekes képet nyújt a múlt század második felének hazai tudománypolitikájáról is.

1. AZ UTOLSÓ ÉVEK

Az 1815-ben felépült gellérthegyi Urania (értelem szerint: „Az égboltért”) még a múlt század negyvenes éveiben is Európa egyik jelentős csillagvizsgálójának számított. Azt, hogy a jó felszerelés ellenére nem történt ott jelentősebb észlelés, részben a kutatógárda kis létszámával (általában 2 szakértett csillagász, alkalmanként egy-két gyakornok), részben a munkatársak személyi adottságaival magyarázhatjuk. Az intézet igazgatói tisztjét betöltő, csehországi német **Mayer Lambert Ferenc** (1795–1866) premontrei kanonok – aki teljesen értetlenül állt a reformkor, majd a márciusi forradalom kívánságaival szemben – inkább oktató volt, mint kutató tudós. Asszisztense, majd adjunktusa, **Montedegoi Albert Ferenc** (1811–1883) az ún. rutin munkák (pl. a pontos idő mérése és jelzése) mellett ugyancsak egyetemi oktatói munkát végzett. Maga az obszervatórium azonban városszerte ismert és kedvelt kirándulóhely volt, ahova szívesen látogattak nemcsak a Pest-budai polgárok, de a külföldi utazók is. Különösen népszerűvé tette a csillagdat a harangkondítással adott naponkénti pontos déljelzés.^{6, 7}

* Országos Műszaki Múzeum, 1117 Budapest XI., Kaposvár u. 13–15.

2. A CSILLAGVIZSGÁLÓ BÚDA VÁRÁNAK OSTROMA IDEJÉN

Az 1848. március 15-i forradalom után – amely alaposan megriasztotta a császárhű Mayer Lambertet – a csillagvizsgáló tevékenysége visszazökkent a megszokott kerékvágásba: tovább folyt a pontos idő jelzése, és folytak a nagy gonddal végzett meteorológiai mérések. Amikor azonban 1849. január 1-jén a magyar kormány elhagyta a fővárost, majd január 5-én **Windischgrätz** serege bevonult Pest-Budára, az intézet munkáját felfüggesztették – akkor még úgy hitték, ideiglenesen.¹

A diadalmas tavaszi hadjárat magyar győzelmeinek hatására azonban 1849. márciusában a budai „katonai-politikai bizottság” lezáratta a csillagvizsgálót, április elején pedig osztrák őrsereg szállta meg a hegyet. Innen az intézet hordozható távcsöveivel figyelték a magyar seregek közeledését. Ez a nem titkolt tevékenység az intézet ellen bősztette a környék lakosságát. A budai vár előrelátható ostromának küszöbén, a lakosság hangulatát érezve, Mayer Lambert Ferenc titkon megszökött, minden felelősséget Albert Ferencre hárítva.

Albert Ferenc szerette volna a harci események előtt leszerelni, biztos helyre vinni a drága, pótolhatatlan műszereket. Ezt azonban a Budai Vár május 20-án kinevezett parancsnoka, **Heintzi Heinrich** tábornok (1785–1849) szigorúan megtiltotta, sőt azzal fenyegette a csillagászt, hogy ha menteni próbálja a műszereket, vasraverve állíttatja elő.^{3,4}

Ez az intézkedés volt a kitűnő és pótolhatatlan műszerfelszerelés egy részét sújtó pusztulás közvetlen oka.

1849. április 24-én jelentek meg az első huszárok Pesten, míg a Gellért-hegyen csak május 4-én déltájban bukkantak fel az első magyar honvédek. Ezután rövidesen három ágyút vontattak a csillagvizsgáló mellé, utóbb az ütegek száma jelentősen szaporodott. Mivel Albert tiltakozása érthető módon hatástalan maradt, a csillagász most végre nekiláthatott a műszerek biztonságba helyezésének.

A honvéd tüzérségnek feltétlenül szüksége volt a Gellért-hegyi állásra, mivel csak innen tudta hatásosan lőni a Vár déli körbástyáját, emellett az az egész várhegyre jó belátást nyújtott. Heintzi ágyúparkjának kb. egyhatodával viszonyozta a tüzelést, és ágyúgolyói, bombái egyre sűrűbben csapódtak a csillagda-épület közelébe, majd magába az építménybe is. Ilyen körülmények közt kellett Albertnak és két segítőtársának a műszereket szétszedni, majd biztonságba helyezni. Ehhez a munkájához **Nagy-Sándor József** tábornok, utóbb **Aulich Lajos** tábornok is honvéd őrséget és segítséget adott május 5-től.^{1,3}

Sajnos már ekkor is megesett, hogy az eszközöket elszállító katonák némelyike a rábízott tárggyal kerekelt oldott. Május 10-én azután Albert ismét felmenve a hegyre, a lezárt ajtókat feltörve, a könyv- és irattárat szétszórva, a szobákat részben kifosztva találta. Nagy-Sándor József tábornok intézkedésére a gyors nyomozás során az ellopott tárgyak nagy része megkerült, a bűnösöket harminc botütésre ítélték. Megjegyzendő, hogy Albert saját (és családja) ingóságainak mentésére csak akkor gondolt, amikor a már leszerelt berendezéseket biztonságban tudta. A szétszedett eszközöket a Sárosfürdő tulajdonosától bérelt ideiglenes szállására, majd a promontori Rád-féle téglagyárba szállította.¹

A legsúlyosabb károkat azonban már a Budai Vár május 21-i bevételé után két nappal szenvedte az intézet. Május 23-án a még helyükön maradt nagyobb távcsöveket is széttörték és elhurcolták a fosztogatók. Mint a budai városbírósa sikeres nyomozásából kiderült, a tabáni zugkereskedők, orgazdák bujtogatására az épületet őrző katonák tették tönkre (és adták el fillérekért) a réz- és bronzműszereket.¹ Ezek nagyobb része sajnos csak megcsönkítva, használhatatlanul került elő.

3. ERŐD AZ OBSZERVATÓRIUM HELYÉN

Bár az egyetemi csillagvizsgáló épülete súlyos károkat szenvedett, berendezésének egy része is tönkrement, a csillagvizsgálót akkor még újjá lehetett volna építeni. A felszerelés olyan gazdag volt, hogy a hiányok az addig kihasználatlan távcsövekkel – legalább átmenetileg – pótolhatók lettek volna.

Az 1850-es években még lehetőség volt az egyetemi csillagvizsgáló újjáépítésére és működtetésére.

Ám már 1849 decemberében elrendelte **Julius Jakob Haynau** (1786–1853), a legyőzött ország teljhatalmú parancsnoka, hogy a forradalmi mozgalmak megfékezésére erődrendszert kell kiépíteni; ennek tervét **Emmanuel Zitta** mérnökkari főigazgató dolgozta ki. Az erődláncolat (amely azonban sohasem épült ki) első tagja a Gellért-hegyen emelt Citadella volt. Építését már 1850. április 12-én a fiatal **I. Ferenc József** császár rendelte el. Igaz, egyidejűleg úgy intézkedett, hogy az erődön belül a csillagvizsgálót is helyre kell állítani.^{2, 8} Úgy tervezték, hogy az erőd falain réseket hagynak a meridián-megfigyelések számára!

A csillagda újbóli működése kezdetben annyira bizonyosnak látszott, hogy Budapest 1852-ben megjelent leírása megemlíti az újra induló pontos idő jelzést.⁹ A katonailag lehetetlen elképzelést végül is elejtették, az 1854-ben elkészült Citadellában a csillagda-épületet katonai célra használták fel.

Igaz, hogy a némileg helyreállított épületben az 1860-as évek közepétől a buzgó **Kondor Gusztáv** – a csillagászat tanára a pesti Egyetemen – még végezte az egyik épségben maradt műszerrel a közigazgatás számára nélkülözhetetlen pontos idő méréseket. 1867-ben azonban ez a munka is megszűnt.¹⁰ Ekkor bontották le az egykori csillagvizsgáló épületének maradványait.

4. AZ EGYETEMI OBSZERVATÓRIUM ÉS TANSZÉK SORSA

A megmentett műszereket és műszer-roncsokat egy egyetemi bizottság: **Jedlik Ányos** fizikus, **Petzval Ottó** matematikus és **Derner József** gyógyszerész vette át, majd a szabadságharc leverése után az egyetem akkori rektora a Szerb-utcai épület egy eldugott helyiségébe helyeztette el.^{1, 5, 11} Ugyanide kerültek később a **Nagy Károly** alapította bicskei csillagda modernebb távcsövei is.

Mayer Lambert Ferenc 1850-ben visszatért. Maga is érezte felelősségét és igyekezett a csillagvizsgálót, de legalább a csillagászati tanszéket újjáéleszteni. Próbálkozása sikertelen maradt, sőt 1852-ben az obszervatóriumot, 1857-ben a csillagászati intézetet hivatalosan is megszüntették! Mayer Lambert javára írhatjuk azonban, hogy utóbb érdemleges munkát végzett a József Ipartanoda, a későbbi József nádor Műegyetem szervezése terén.

Tragikusan alakult Albert Ferenc sorsa. Hazafias magatartásáért bíróság elé állították, ahol egy évi várfogságra ítélték. Bár Haynau hírhedt amnesztia-rendeletével (1849. október 31.) szabadlábra került, a pesti Egyetemen nem kaphatott állást. Végül is **Bartakovics Béla** egri érsek adott neki munkát az egri Líceumban, de az ódon „Csillagásztorony” eszközeivel már kevés érdemleges munkát végezhetett.¹²

A megmentett budai és a bicskei csillagda távcsövei közben egy ablaktalan nyirkos helyiségben várták sorsuk jobbrafordulását. Még ekkor is jelentős értéket képviseltek, amit az is bizonyít, hogy **Simon von Stampfer** lovag (1792–1864), bécsi professzor, igyekezett azokat a bécsi egyetemek számára megszerezni. Ezt a rabló-akciót szerencsére a magyar udvari kancellária megakadályozta, Ferenc József császár pedig úgy rendelkezett 1862-ben, hogy a műszerek „kizárólag magyarországi intézetek számára kerüljenek szétosztásra”.¹³

Ám a műszerek állapotán ez nem javított. A helyzet akkor fordult jobbra, amikor a Sirius című németországi folyóiratban – majd ennek nyomán a Természettudományi Közlönyben – „Egy utazó” aláírással cikk jelent meg az értékes berendezések helyzetéről.^{1, 4} (Szerzője alighanem a fiatal **Konkoly Thege Miklós**.) Ennek nyomán **Eötvös Loránd** báró (1848–1919), akit akkor neveztek ki az elméleti fizika tanárává, kitisztította és jobb körülmények közt raktározta a műszereket. Újbóli felszerelésükre, használatukra azonban ekkor sem került sor.

Az egyetemi, ill. állami csillagvizsgáló ügye a következő években időről időre felbukkant az Egyetem, a Tudományos Akadémia vagy a Természettudományi Társulat ülésein. Utoljára 1891-ben a fáradhatatlan **Kondor Gusztáv** (1825–1897) vetette fel a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1891 évi vándorgyűlésén.^{14, 15} A nagy lendülettel meginduló szervezés azonban hamarosan megakadt.¹⁶ A magyar állami csillagvizsgáló ügye akkor rendeződött, amikor 1899-ben Konkoly Thege Miklós (1842–1916) magáncsillagvizsgálóját ajándékozta az államkincstárnak.

FORRÁSMUNKÁK

1. Heller Á.: A gellérthegyi csillagásztorony, I-III. rész. Természettudományi Közlöny, 10, 107–109. füzet, 1878.
2. Kelényi B. O.: A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei. Budapest 1929. pp. 40–47.
3. Bevilaqua-Borsodi B.: Adalékok a gellérthegyi csillagásztorony történetéhez – Stella, 4, 1. sz. 1929.
4. (Montedegoi Albert Ferenc jelentése:) A gellérthegyi csillagvizsgáló pusztulásáról. Közli: Réthly A.: Csillagok Világa, II. sorozat, 1, 5. sz. 1948.
5. („Egy utazó”) Jajkiáltás a gellérthegyi és a bicskei csillagvizsgáló eszközök érdekében. Természettudományi Közlöny, 4. 36. füzet 1872. (Fordítás és kommentár Heller Á.-tól.)
6. Bartha L.–Holló Sz. A.: A Gellért-hegyi csillagvizsgáló Pest-Buda életében. In: Tanulmányok a Természettudományok, a Technika és az Orvoslás Történetéből, 1995. Budapest 1996. pp. 139–141.
7. Bartha L.: Csillagászatunk a reformkorban: csillagvizsgáló a Gellérthegyen. – Meteor, 28, 3, 5. sz. 1998.
8. Berza L.–Maróti M.: A Citadella. Budapest 1961.
9. Palugyai I., ifj.: Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest, 1852. p. 190.
10. Kövesligethy R.: Kondor Gusztáv levelező tag emlékezete. Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett. 12. köt, 6. füzet p. 12–13. 1908.
11. (Ein Reisender): Zwei verunglückte Sternwarten – Sirius, Bd. 14, 1872. márc. 15. p. 93–94. (Kivonatos magyar fordítás az 5. tétel alatt.)
12. Bartha L.: Albert Ferenc emlékezete – Föld és Ég, 21, 3, 1986.
13. Jelítai J.: Nagy Károly és bicskei csillagvizsgálója – Csillagászati Lapok, 4, 3, 1941. p. 95–97.
14. (Magyar Orvosok és Természetvizsgálók választmánya): Emlékirat egy állami csillagvizsgáló intézet felállítására ügyében. Budapest, 1891.
15. Kohányi Gy.: Egy ismeretlen csillagvizsgáló – Vasárnapi Újság, 39, 9. sz. 1892.
16. Lakits F.: A csillagászat külföldön és hazánkban – Természettudományi Közlöny, 23, 258. füzet 1891. p. 73–75.

Az erődbe zárt csillagvizsgáló. A Citadella falai fölé emelkedve jól látszanak a csillagda kupolái és a lakóház tetőzete. A fénykép észak felől készült, a hegy lábánál az egykori Tabán házai húzódnak. 1864-66 körüli felvétel.